

ПОЧАТКИ УКРАЇНСЬКОЇ ЕТНОКАРТОГРАФІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ ст.)

Неоніла Падюка

*завідувач кабінету картографії, молодший науковий співробітник
ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України*

У першій половині ХІХ ст. активізувався процес формування слов'янських націй. Почало розвиватись слов'язнаство як окремий напрям науки. На основі результатів етнографічних досліджень вчені отримали можливість картографувати території розселення окремих етносів.

Першими етнічними мапами слов'ян були карти чеських вчених Яна Чапловича¹ (1829) і Павла Шафарика² (1842), які довший час залишались основою знань про розселення слов'янських народів. У першій половині ХІХ ст. на них опирались інші картографи при укладанні власних етнічних мап (Р. Фрѳоліх³ (1845), Г. Берггаус⁴ (1848), Й. В. Гойфлер⁵ (1849), Ф. Раффельшперер⁶ (1849)).

© Падюка Н., 2008

¹ *Csaplovics J.* Ethnographische Karte des Königreichs Ungern sammt Croatien, Slavonien, der ungrischen Militärgrenze und der Seeküste / Nach Lipszky.— Без м-бу.— [Leipzig], 1829.

² *Šafařík P. J.* Slovanský zeměvid / V. Merklas ryl.— [М-б у геогр. милях].— Praha, 1842.

³ *Fröhlich R. A.* Neueste National und Sprachenkarte des Oesterreichischen Kaiserstaates und der angrenzenden Theile, mit genauer Angabe der einzelnen Sprachfamilien.— Wien, 1849.

⁴ *Berghaus H.* Ethnographische Karte von Eüropa / Auf F. v. Stülpnagels geogr. Zeichnung zusammengestellt v. H. B[erghaus] im März 1845, in Stich vollendet November 1846.— 1 : 6 000 000.— Gotha: Bei Justus Perthes, 1847 // Dr. Berghaus' Physikalischer Atlas.— Bd. 2.— Abth. 8: Ethnographie.— № 5-8.— Gotha: Verlag v. Justus Perthes, 1848; *Berghaus H.* Ethnographische Karte der Österreichischen Monarchie / Nach Bernardi, Šafařík, und eigenen Untersuchungen von HBgs. [H. Berghaus]. Febr. 1845.— [Без м-бу].— Gotha: Bei J. Perthes, 1846 // Dr. Berghaus' Physikalischer Atlas.— Bd. 2.— Abth. 8. Ethnographie.— Арк. 10.— Gotha: Verlag v. Justus Perthes, 1848.

⁵ *Haeufler J. V.* Sprachenkarte der Österreichischen Monarchie sammt erklärender Übersicht der Völker dieses Kaiserstaates, ihrer Sprachstämme und Mundarten, ihrer örtlichen und numerischen Vertheilung.— Ofen, 1845.

⁶ *Raffelsperger F.* Völker und Sprachenkarte der Oestereichischen Staaten mit genauer Angabe der Provinz- und Begrenzung, so wie der kleinen Sprachgebiete und der gemischten Kreis- und Ortsbevölkerung.— Wien, 1849.

Українські вчені теж почали здійснювати перші спроби описати територію розселення українців та визначити її межі. Першою такою розвідкою є дослідження Д. Зубрицького “Границя між руським і польським народом в Галичині”⁷ (Львів, 1849). Проте картографувати українську етнічну територію українські вчені почали щойно у 60-х роках XIX ст.

Період становлення української етнокартографії у другій половині XIX ст. досліджений недостатньо. Цій темі присвячена стаття А. Симутіної⁸, частково вона висвітлена у працях І. Ровенчака⁹ і Р. Сосси¹⁰. Наукову оцінку окремим картам означеного періоду дано у працях українських вчених і дослідників С. Рудницького¹¹, С. Томашівського¹², Ф. Максименка¹³, В. Ваврика¹⁴, Ф. Савченка¹⁵, Н. Падюки¹⁶.

Мета статті — дослідити перші українські етнічні карти “довеличківського” періоду¹⁷, визначити їхню наукову вартість.

⁷ *Zubrzycki D.* Granice między ruskim i polskim narodem w Galicyi.— Lwów, 1849.— 32 s.

⁸ *Симутіна А. Л.* Перші українські етнічні карти // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника.— Київ: Наук. думка, 1993.— Вип. 2.— С. 23-34.

⁹ *Ровенчак І.* Передумови видання Г. Величком “Народописної карти українсько-руського народу” // Вісник геодезії та картографії.— 2001.— № 1 (20).— С. 51; *Його ж.* Фактори та джерела видання Г. Величком “Народописної карти українсько-руського народу” в 1896 р. // Картографія та історія України: Зб. наук. пр.— Львів; Київ; Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 2000.— С. 109-118.

¹⁰ *Сосса Р. І.* Історія картографування території України. Від найдавніших часів до 1920 р.: Короткий нарис.— Київ: Наук. думка, 2000.— С. 140-143; *Його ж.* Історія картографування території України.— Київ: Либідь, 2007.— С. 162-166; *Його ж.* Картографування території України: історія, перспективи, наукові основи.— Київ: Наук. думка, 2005.— С. 50-51.

¹¹ *Рудницький С.* Огляд національної території України.— Берлін: Українське слово, 1923.— 143 с.

¹² *Томашівський С.* Етнографічна карта Угорської Руси.— СПб., 1910.— 94 с. + 2 карти.

¹³ *Максименко Ф. П.* Межі етнографічної території українського народу // Бібліотечний збірник. Бібліографія на Україні.— Київ, 1927.— Ч. 3.— С. 68.

¹⁴ *Ваврик В. Р.* Яковъ Федоровичъ Головацкій. Его дѣятельность и значеніе въ галицко-русской словесности.— Львовъ, 1925.— 168, 3 с.

¹⁵ *Савченко Ф.* Західня Україна в листуванні Головацького з Бодянським. 1843–1876 / Всеукр. Академія наук.— Київ, 1930.— 51 с.

¹⁶ *Падюка Н.* Часопис “Зоря” (1880–1897) про видання перших українських етнічних карт // Українська періодика: Історія і сучасність: Доп. та повідомл. шостої Всеукр. наук.-теорет. конф. 11-13 трав. 2000 р.— Львів, 2000.— С. 253-257.

¹⁷ Про карту Г. Величка див.: *Падюка Н.* “Народописна карта українсько-руського народу” Г. Величка: історія створення і наукове значення // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника.— Львів, 2005.— Вип. 13.— С. 430-444.

Варто зауважити, що переважна більшість перших українських етнічних карт виходили як додатки-ілюстрації до статей чи книг, а не як самостійні картографічні твори з пояснювальним текстом.

Так, перші українські етнічні карти були видані у Львові у Ставропігійській друкарні. Найстарішою вважається “Карта Етнографічна Малоруси”¹⁸ (Львів, 1861), що була поміщена у календарі “Львовянин” на 1862 р. як додаток до етнографічного нарису “Русини”¹⁹. Ні карта, ні нарис не підписані, проте сучасні українські науковці (І. Ровенчак, А. Симутіна, Р. Сосса) автором карти і нарису вважають громадського діяча-народовця, видавця календаря “Львовянин” у 1861–1863 рр., управителя Ставропігійської друкарні Михайла Коссака. Можна погодитись з думкою А. Симутіної²⁰, що М. Коссак не хотів передчасно афішувати своє авторство, оскільки, як зазначено на початку нарису, це уривки з більшого історично-етнографічного твору, що готується до друку²¹.

Основним джерелом для укладання мапи були праці П. Шафарика “Слов’янська етнографія”²² (Прага, 1842) та етнічна карта “Слов’янські землі”²³ (Прага, 1842), а також Я. Головацького “Розправа о язиці южноруськім и его наречіях”²⁴ (Львів, 1849). Про це свідчить опис українських етнічних меж у нarisі “Русини”, який перегукується з тим, що його подає Я. Головацький як переклад з праці П. Шафарика²⁵. Очевидно, автор використав також дослідження Карпат В. Поля²⁶, оскільки позначив на карті розселення куртаків та чухонців (фактично лемків), яких “відкрив” польський вчений.

Карта чорно-біла, форматом 23,5 x 35 см. На ній зображено українські етнічні межі, губернські кордони, більші міста, гідромережу, Карпатські гори. Методом написів позначено розселення етнографічних груп українського народу: поліщуків, пінчуків (на Волині), українців

¹⁸ [Коссак М.] Карта Етнографічна Малоруси.— Львів: Инст. Ставр., 1861 // Львовянинъ: Приручний и господарскій Мѣсяцесловъ на рѣкъ звичайный 1862.— Львів: Накладомъ М. Н. Косака, 1862.— 108 с.

¹⁹ [Коссак М.] Русини // Там само.— С. 91-105.

²⁰ Симутіна А. Л. Перші українські етнічні карти // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка.— Київ: Наук. думка, 1993.— Вип. 2.— С. 25.

²¹ [Коссак М.] Русини // Львовянинъ: Приручний и господарскій Мѣсяцесловъ на рѣкъ звичайный 1862.— Львів: Накладомъ М. Н. Косака, 1862.— С. 91

²² Šafařík P. J. Slovanský Národopis.— Praha, 1842.

²³ Šafařík P. J. Slovanský zeměvid / V. Merklas ryt.— [М-б у геогр. милях].— Praha, 1842.

²⁴ Головацький Я. Розправа о язиці южноруськѣм и его наречіяхъ.— Львівъ, 1849.— 58 с.

²⁵ Там само.— С. 15-17.

²⁶ Pol W. Rzut oka na północne stoki Karpat.— Lwów, 1851.— 132 s.

(у Київській губернії), степовиків (у Херсонській губернії), чорноморців (на Кубані), сотаків, лемків, куртаків, чухонців, тухольців, бойків, гуцулів (у Карпатах), патlachів (на Буковині), за межами української етнічної території — азовців (понад Таганрозькою затокою), бутколів (у дельті Дунаю) і ногайців (понад Азовським морем). Фактично вперше подано етнографічне районування України. Написи на карті русифіковані. Позначення незначної кількості місцевостей утруднює опис етнічних меж, проте в нарисі їх опис більш докладний. Крім того, трапляються помилки у розташуванні міст, наприклад: Радин, Брест, Новгород-Сіверський.

Українські етнічні межі на карті зображені так:

Західна українська етнічна межа з поляками починається біля Дрогичина на р. Буг, іде на південь до Білої, Вепру, Сяну, повертає на захід до Попрада (проходить по сучасних східних теренах Любельського, східних і південних Підкарпатського, південних Малопольського воєводств Польщі). До української етнічної території входить південна частина Підляшшя, Холмщина, Надсяння і Північна Лемківщина.

Південно-західна українська етнічна межа з словаками, угорцями і румунами іде від Попрада на південний схід до Пряшева, Ужгорода, Мукачева, Хуста, Сигота, переходить у Буковину, з півночі оминає Чернівці, охоплює Хотинщину і понад Дністер доходить до Чорного моря.

Північна українська етнічна межа з білорусами і росіянами від Дрогичина на р. Буг проведена по північних кордонах Волинської, Київської, Чернігівської і Харківської губерній та охоплює південну частину Воронезької. Тому поза українськими етнічними межами опинились Берестейщина, Пінщина.

Східна українська етнічна межа проходить східними кордонами Харківської і Катеринославської губерній та охоплює Кубань.

Поданий у нарисі опис української етнічної території, як було вже сказано, опирається на Шафариковий. Проте західне і південно-західне українське етнічне пограниччя описане у нарисі досить докладно, що свідчить про те, що автор користувався й іншими джерелами, можливо, шематизмами, та проводив власні дослідження.

Незважаючи на недоліки карти, значення її полягає в тому, що це перша українська етнічна мапа, на якій зображено межі розселення українців без огляду на тодішні політичні кордони, а також вперше подано етнографічне районування України.

Наступною за хронологією публікування є «Карта розселення гуцулів»²⁷ (20,2 x 20,6 см), що була вміщена у книзі греко-католицького священика

²⁷ Witwicki S., Zajęczkowski F. Karta obecnej siedziby Hucułów // Witwicki S. Rys historyczny o Hucułach. — Lwów, 1863. — 134 s.

Софрона Витвицького польською мовою “Історичний нарис про гуцулів”²⁸ (Львів, 1863) та її перевидання 1873 р.²⁹ Мапа чорно-біла, скопійована з карти Генерального Квартермейстерства з 1824 р. Ф. Заєнчковським. На ній позначено територію розселення гуцулів і населені пункти, в яких вони проживають (на Буковині, в округах Коломийському і Станіславському, в Угорщині на схід від річок Чорна Тиса і Вишова). У тексті усі ці місцевості перераховуються³⁰. Значення цієї мапи полягає в тому, що на ній позначено українські назви місцевостей, частина з яких (Мармарощина) зараз перебуває у складі Румунії. Карта ще раз підтверджує українськість цих територій.

У 1869 р. педагог і письменник Василь Ільницький під псевдонімом Денис з Покуття опублікував працю “Вісти про землю і дії Русинів” (Львів, 1869), до якої було долучено “Карту малоруського народа”³¹. Карта чорно-біла, форматом 35,5 x 48 см. На ній позначено гідромережу, більші населені пункти, Карпатські гори. Українські етнічні межі механічно скопійовані з карти П. Шафарика “Слов’янські землі” (Прага, 1842) на недосконалу картографічну основу. На нашу думку, це стало причиною того, що Чернівці опинились поза українською етнічною територією (на відміну від Шафарикової карти), а міста Пряшів (на карті — Еперієс), Ужгород, Мукачеве, Балта, Влодава, Миропілля, Белгород та ін. позначені неправильно. Крім того, не включено до української етнічної території Кубань, яка на карті П. Шафарика позначена як українська. Територію розселення русинів-українців у нарисі В. Ільницький окреслив дуже загально: “Від Вислоки ріки, аж по ріку Дон, від Прип’яті до середнього Дніпра, аж по-за Карпати і по Чорне Море розпространюються границі Русинів”³².

Значення цієї карти в тому, що на ній українці зображені єдиним народом. Проте через недоліки картографічної основи використання її для наукових студій неможливе.

Початок розвитку української етнічної картографії у другій половині XIX ст. в Російській імперії пов’язаний з діяльністю українських вчених етнографа Павла Чубинського і мовознавця Костянтина Михальчука. П. Чубинський — автор слів гімну України — очолив у 1869–1872 рр.

²⁸ Witwicki S. Rys historyczny o Hucułach. — Lwów, 1863. — 134 s., karta.

²⁹ Witwicki S. O Hucułach. Rys historyczny. — Wydanie wznowione, tańsze. — Lwów: U Karola Wilda, 1873. — 134 s., karta.

³⁰ Witwicki S. Rys historyczny o Hucułach. — Lwów, 1863. — S. 39-41.

³¹ [Ільницький В.] Карта малоруського народа // Денись зь Покутья. Вісти про землю і дні русинів. — Львѡвъ, 1869. — Кн. 1. — 76 с., карта.

³² Денись зь Покутья. [Ільницький В.] Вісти про землю і дні русинів. — Львѡвъ, 1869. — Кн. 1. — С. 4.

етнографічно-статистичну експедицію в Західно-Руський край за дорученням Імператорського Російського Географічного Товариства. Зібрані матеріали були опубліковані у семитомній праці під назвою “Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край”³³.

Науковій спадщині П. Чубинського і К. Михальчука присвячено значну кількість публікацій. Проте тільки у деяких з них згадується про долучені до праць мапи.

Основні етапи підготовки і здійснення цієї експедиції викладено у вступних частинах “Трудів...”

Думка про спорядження такої експедиції виникла в Географічному Товаристві ще 1862 р. і була підтримана імператором Росії Олександром II, який розпорядився виділити Товариству десять тисяч рублів для здійснення цього заходу³⁴. Почала працювати спеціально створена комісія, але через польське повстання 1863 р. її довелось відкласти³⁵.

На початку 1865 р. Рада Товариства знову повернулась до питання спорядження експедиції і після отримання відповідних дозволів від Міністерства внутрішніх справ і Головного Начальника Північно-Західного краю приступила до її підготовки. 19 січня 1867 р. на спільному засіданні Відділень Етнографії і Статистики були ще раз обговорені програми, підготовлені ще 1862 р. Політичні події 1863 р. відіграли визначальну роль у зміні програми експедиції. Акцент було зроблено на етнографічному вивченні цього краю. Першочерговим завданням експедиції повинно було стати проведення етнічних кордонів між народами, а щодо статистики, основна увага повинна бути приділена економічним стосункам різних племен. Особливу увагу необхідно було звернути на дослідження єврейської частини місцевого населення. Для спорядження експедиції була вдруге створена комісія, до якої увійшли відомі російські вчені³⁶. Згодом для її роботи було запрошено М. Костомарова³⁷, а в 1869 р. П. Чубинського³⁸.

³³ Труды этнографическо-статистической экспедиции въ Западно-Русскій край, снаряженной Императорскимъ Русскимъ Географическимъ Обществомъ / Юго-Западный Отдѣлъ. Матеріалы и изслѣдованія, собранныя д. чл. П. П. Чубинскимъ.— С.-Петербургъ, 1872–1879.— Т. I-VII.

³⁴ Труды этнографическо-статистической экспедиции въ Западно-Русскій край, снаряженной Императорскимъ Русскимъ Географическимъ Обществомъ / Юго-Западный Отдѣлъ. Матеріалы и изслѣдованія, собранныя д. чл. П. П. Чубинскимъ.— С.-Петербургъ, 1872.— Т. I.— С. III.

³⁵ Там само.— С. V.

³⁶ Там само.

³⁷ Там само.— С. VI.

³⁸ Там само.— С. VII.

Перед початком роботи П. Чубинський виклав свої міркування щодо проведення експедиції. Він переконав комісію розширити територію досліджень, залучивши до неї південні частини Гродненської і Мінської губерній, західні Люблінської і Сідлецької і північно-східну частину Бессарабії, а також акцентувати увагу на етнографічному вивченні українців як панівного племені на цих теренах³⁹.

Необхідність проведення цілісного етнографічного вивчення українців полягала, на думку вченого, по-перше, у відсутності такого комплексного дослідження. Опубліковані на той час етнографічні матеріали торкалися тільки окремих аспектів життя народу, а розпорошені у різних збірниках ставали згодом недоступними. По-друге, окремі українські етнічні території були малодосліджені. Це стосувалось Холмської Русі, Підляшшя, Сідлецької і Гродненської губерній, Пінського і Мозирського повітів Мінської губернії, Волині, Поділля. По-третє, багато пам'яток народної творчості забувалось і стиралось з пам'яті народу⁴⁰.

Для збору якомога більшої кількості етнографічних і статистичних матеріалів П. Чубинський залучив багатьох знавців народного побуту, вчених, посадових осіб, духовенство⁴¹.

Для більш ефективного проведення експедиції вчений потурбувався опублікувати програми досліджень у губернських вісниках трьох губерній Південнозахідного краю і в єпархіальних Кам'янець-Подільської та розіслати ще 500 примірників цих програм тим особам, які могли надати відомості⁴².

Протягом року (літо 1869 — літо 1870) П. Чубинський здійснив три поїздки (дві літні і одну зимову), які охопили 50 повітів краю. Записувати етнографічні матеріали у цих мандрівках йому допомагав І. А. Чердниченко⁴³, до третьої був запрошений В. Х. Кравцов⁴⁴. У 59-ти місцевостях було зроблено записи українських говорів⁴⁵.

Район поїздок П. Чубинського межував на півночі з Прип'яттю і Біловезькою пушею, на заході — з річкою Вепр, на південному заході — з австрійським кордоном і річкою Прут, на півдні — з Новоросійським краєм, на сході і південному сході — з Дніпром; охопив Київську,

³⁹ Труды этнографическо-статистической экспедиции въ Западно-Русскій край, снаряженной Императорскимъ Русскимъ Географическимъ Обществомъ / Юго-Западный Отдѣлъ. Матеріали и изслѣдованія, собранныя д. чл. П. П. Чубинскимъ. — С.-Петербургъ, 1872. — Т. I. — С. XI-XII.

⁴⁰ Там само. — С. XII.

⁴¹ Там само. — С. XV-XVIII.

⁴² Там само. — С. XIII.

⁴³ Там само.

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ Там само. — Т. VII. — С. 536-537.

Волинську, Подільську губернії та частково Мінську, Гродненську, Люблінську, Сідлецьку, Полтавську, а також частину Бессарабської області⁴⁶.

Перші результати праць П. Чубинського почали надходити до Географічного Товариства з другої половини 1870 р. Більшість матеріалів були схвалені комісією, так що в кінці 1871 р. стала можливою їх публікація. Здійснювати нагляд за друкуванням було доручено М. Костомарову і П. Гільтебрандту⁴⁷.

Етнографічні матеріали про українців, поляків, євреїв та інших народів, що жили на досліджуваній території, опубліковано у сьомому томі “Трудів”. До цього тому додано три мапи, укладені приватним землеміром К. Маржецьким: “Карта єврейського населення південно-західного краю”⁴⁸, “Карта католиків, в тому числі поляків південно-західного краю”⁴⁹, “Карта південно-руських нарід і говорів”⁵⁰. Як зазначено на картах, вони виконані за вказівкою П. Чубинського, остання — П. Чубинського та К. Михальчука.

Найціннішою для української науки є “Карта південно-руських нарід і говорів”. Це перша українська діалектологічна карта, автором якої був К. Михальчук. На факті авторства карти варто заакцентувати увагу, оскільки більшість сучасних, і не тільки, дослідників її авторами вважають обох українських вчених — К. Михальчука і П. Чубинського, адже так надруковано на мапі. Світло на авторство карти проливає автобіографічний лист К. Михальчука до відомого українського бібліографа М. Ф. Комарова від 8 листопада 1897 р., що був знайдений О. Тулубом в архіві літературознавця і письменника І. Стешенка. Цей лист був прочитаний на засіданні Комісії для дослідів громадських течій в Україні при Українській Академії Наук 2 листопада 1926 р. і опублікований 1927 р. в часописі “Україна”⁵¹. У ньому К. Михальчук зазначав, що згадана карта

⁴⁶ Труды этнографическо-статистической экспедиции въ Западно-Русскій край, снаряженной Императорскимъ Русскимъ Географическимъ Обществомъ / Юго-Западнй Отдѣль. Матеріали и изслѣдованія, собраннныя д. чл. П. П. Чубинскимъ.— С.-Петербургъ, 1872.— Т. I.— С. VIII.

⁴⁷ Там само.— С. XIV.

⁴⁸ Чубинскій П. П., Маржецкій К. Л. Карта єврейскаго населенія Юго-Западнаго края.— Въ англ. дюймѣ 30 верстѣ или 1 : 1 260 000.— [СПб.], [1871].

⁴⁹ Чубинскій П. П., Маржецкій К. Л. Карта католиковъ, а въ томъ числѣ и поляковъ, Юго-Западнаго края.— Въ англ. дюймѣ 30 верстѣ или 1 : 1 260 000.— [СПб.], [1871].

⁵⁰ Михальчук К. П., Чубинскій П. П., Маржецкій К. Л. Карта южно-рускихъ наречій и говоривъ.— В англ. дюймѣ 60 верстѣ или 1 : 2 520 000 настоящ. вел.— СПб., 1871.

⁵¹ Тулуб О. Невідомий автобіографічний лист К. Михальчука. (З архіву Ів. Стешенка) // Україна.— 1927.— Кн. 5.— С. 59-69.

була “споряджена по моім указкам землеміром Маржецким, по начеркнуті мною черновій схемі, за моім приводом і по моім указкам, з деякими тільки поправками, зробленими що до Закубанської Области кн. Дундуковим-Корсаковим, котрому ми з Чуб[инським] показували ту карту; але мушу сказати правду, без всякої участі в тій роботі Чубинського, не зважаючи на те, що таке стоїть написане на карті”⁵².

Він є автором двох великих статей про поляків і євреїв, а також упорядником “Додатків”, поміщених у сьомому томі “Трудів”. Необхідно зазначити, що під жодною статтею нема прізвища К. Михальчука, а тільки замітки П. Чубинського щодо основного автора. Стаття “Наріччя, піднаріччя і говори Південної Росії у звязку з наріччями Галичини” була, за порадою російського філолога А. Будиловича, дуже змінена цензурою “Географічного Товариства”. Вилучено з цієї роботи окрему частину про загальні ознаки української мови, що відрізняють її від інших слов’янських мов і тим самим обґрунтовують мовну самостійність і окремішність українців від росіян. За свідченнями М. Костомарова, А. Будилович признавався перед близькими людьми, що вчинив так тільки тому, що так дивляться на це питання зверху⁵³.

Щодо ролі П. Чубинського у створенні карти, то вона, можливо, звелась до того, що всі свої нотатки щодо визначення мовних кордонів українців він передав К. Михальчуку для більш ґрунтового опрацювання⁵⁴. Адже під час подорожей був зібраний багатющий мовний матеріал⁵⁵. П. Чубинський зазначав, що прагнув зробити якомога більше записів з мови, щоб визначити границі розповсюдження наріч і говорів⁵⁶. Вперше методом автопсії було визначено приналежність до української етнічної території повітів чи їх частин, де українці межували з іншими народами, але ці повіти не належали до т. зв. української групи. У

⁵² Тулуб О. Невідомий автобіографічний лист К. Михальчука. (З архіву Ів. Стешенка) // Україна.— 1927.— Кн. 5.— С. 64-65.

⁵³ [Михальчук К]. Автобіографічна записка К. Михальчука // Записки НТШ.— 1914.— Т. СХХІ.— С. 239; Михальчук К. Открытое письмо къ А. Н. Пышину, по поводу его статей въ “Вѣстн. Евр.” о спорѣ между Южанами и Шверянами. (Къ исторіи отношеній къ Украинству представителей прогрессивной части русскаго образованнаго общества).— Кіевъ, 1909.— С. 26; Тулуб О. Невідомий автобіографічний лист К. Михальчука. (З архіву Ів. Стешенка) // Україна.— 1927.— Кн. 5.— С. 65.

⁵⁴ Труды этнографическо-статистической экспедиции въ Западно-Русскій край, снаряженной Императорскимъ Русскимъ Географическимъ Обществомъ / Юго-Западный Отдѣлъ. Матеріалы и изслѣдованія, собранныя д. чл. П. П. Чубинскимъ.— С.-Петербургъ, 1879.— Т. VII.— С. 453.

⁵⁵ Там само.— С. 360-374.

⁵⁶ Там само.— С. 361.

Гродненській губернії — це Брест-Литовський і Кобринський повіти, значна частина Пружанського і невеликі частини Слоніського і Більського. У Мінській губернії — це Пінський повіт і більша частина Мозирського. У Північно-Західній частині Бессарабії — це Хотинський (біля половини населення — українці), Яський (менше 10 %) і Сороцький (1/6 населення) повіти. У Царстві Польському: у Люблінській губернії — Холмський, Грубешівський, Томашівський, Білгорайський, Замостський, Красноставський, Любартівський та Янівський повіти; у Сідлецькій губернії — Влодавський, Радинський, Більський, Соколовський і Костянтинівський повіти.

На цій території була досліджена кожна громада і визначена її етнічна належність. Дослідження проводились здебільшого за мовою, а для Царства Польського бралась до уваги також конфесійна належність. Так, до українців у Царстві Польському зараховувались: а) уніати, що говорили по-українськи; б) католики, що говорили по-українськи; в) уніати, що говорили по-польськи; г) уніати, що говорили по-польськи і по-українськи; д) православні. У тексті подано списки всіх громад, де жили українці. Загалом П. Чубинський дослідив і згрупував за певними ознаками 1445 громад.

Крім того, П. Чубинський подав перелік і статистичні дані місцевостей, де жили представники інших народів та етнічних груп на досліджуваній території: росіяни (великороси), німці, чехи, молдавани, мазури, караїми, татари, цигани, вірмени.

Проте записи П. Чубинського не зазначені у переліку джерел, що використав К. Михальчук для укладання “Карти південно-руських нарідів і говорів”. При визначенні території, населеної українцями (південнорусами), він опирався на такі праці: статтю “Малороси” з “Географическо-статистического словаря Российской империи” П. Семенова, працю Я. Головацького “Розправа о языці южноруским и его наречіях” (Львів, 1849), перший випуск “Сборника памятников народного творчества в Северо-Западном крае” П. Гильтебрандта (Вільна, 1866), статті з часопису “Основа” за 1861 р., “Статистический временник Российской империи” (СПб., 1866)⁵⁷.

Для визначення українських земель в Австро-Угорщині К. Михальчук, можливо, використав також “Етнографічну карту слов’янських народностей” М. Ф. Мірковича⁵⁸ 1867 р. видання, про що свідчить ідентичність проведених етнічних кордонів на обох картах.

⁵⁷ Труды этнографическо-статистической экспедиции въ Западно-Русскій край, снаряженной Императорскимъ Русскимъ Географическимъ Обществомъ / Юго-Западный Отдѣлъ. Матеріали и изслѣдованія, собранныя д. чл. П. П. Чубинскимъ. — С.-Петербургъ, 1879. — Т. VII. — С. 454.

⁵⁸ [Мирковичъ М. Ф.] Этнографическая Карта Славянскихъ Народностей. — СПб., 1867.

Карта кольорова, створена у масштабі 1 : 2 520 000 (61 x 77 см), позначено невелику кількість населених пунктів, державні та адміністративні кордони. Мапу укладено способом якісного фону та етнічних територій. Крім українців, зображено розселення 13 інших народів. На українській етнічній території показано три основні українські наріччя: українське, поліське, червоноруське (русинське), що у свою чергу поділяються на 17 діалектів.

Українські етнічні межі зображено так:

Українсько-польська етнічна межа починається у Гродненській губернії південніше Білостока, іде на південь через річку Нарву до Більська, досягає Західного Бугу, по ній — на північний захід до Дрогичина, іде, звиваючись, на південь через Люблінську губернію до Сідльця, Радина, по річці Вепр до Красностава, на захід до Янова, знову на південь до галицького кордону і далі до Ярослава, повертає на південний захід до Дубецька, проходить на південь від Ясла і Старого Санчу і сягає кордону з Угорським королівством, охопивши таким чином Північну Лемківщину.

Українсько-словацька етнічна межа тягнеться, звиваючись, на південний схід, охоплює Південну Лемківщину, де українці розселені понад Попрадом, Гернадом, Топлею, Ондавою і доходить до Ужу.

Українсько-угорська етнічна межа іде від Ужу на південний схід до Тиси і Вишевої.

Варто зазначити, що українські етнічні межі в Угорській Русі і Буковині зображені на карті без означення місцевостей, через які вони проходять.

Українсько-румунська етнічна межа звивистою лінією проходить на південний схід до кордону з Буковиною, піднімається на північ до Чернівців, досягає Дністра, на правому березі якого охоплює Хотин і Малинці, йде по Дністру та його правим берегом на південний схід до Сороків, входить на південь українським півостровом у Бессарабію до Більців, знову йде по Дністру, повертає на схід до Балти, понад Ягорлик прямує на південь до Дністра, його лівим берегом попри Тирасполь до Овідіюполя; далі охоплює Акерманщину, вклинюючись українським півостровом у Південну Бессарабію, і доходить до дельти Дунаю.

Українсько-білоруська етнічна межа починається на південь від Білостока і прямує на південний схід до Межевичів, по річці Шара до Огинського каналу і далі до Прип'яті, по якій тягнеться на схід до Мозиря і на південний схід до Дніпра, по Дніпру піднімається на північ, відтак скручує на схід до Десни. Стародубщина не внесена до української території, хоч означена як така, де розповсюджений, за автором, власне-сіверський різновид поліського наріччя.

Українсько-російська етнічна межа йде від Десни по кордону Чернігівської губернії, охоплює Південну частину Курської губернії, половину Воронежської губернії, охоплює на лівому березі Дону околиці Павловська, від Дону на південь від Богучар іде у південно-західному напрямі кордонами Воронежської і Харківської губерній з Землею Війська Донського, доходить до Сіверського Дінця біля Слов'яносербська, тримаючись правого берега доходить до його гирла і Дону та тягнеться на південь до річки Кубань і нею на захід, охоплюючи таким чином Північну частину Кубанщини (на карті — Земля Військ Чорноморських). Ставропілля і Північний Кавказ означені як територія, де разом з росіянами українці складають 80 %. Територія обабіч нижньої течії Дону зазначена як така, де українці з росіянами становлять 60 %. Крим позначено татарським, крім північної частини Керченського півострова і Арабатської стрілки.

“Карта південно-руських наріч і говорів” і нарис К. Михальчука здобули визнання у науковому світі як перші праці з української діалектології. За цю працю вченого назвали “батьком української діалектології”⁵⁹. Український діалектолог В. Ганцов зазначав, що праця К. Михальчука “фактично лягла в основу мало не всіх дальших спроб діалектологічної класифікації, бо, навіть виставляючи інші принципи основного поділу, в установленні дрібніших діалектичних груп усі вони свідчать про свою безпосередню залежність від праці Михальчукової”⁶⁰. Вол. Я. (криптонім не вдалось розкрити) наголошував на тому, що “Михальчук уперше поставив досліди над українськими говорами на справжній науковий ґрунт”⁶¹. Сучасний український філолог П. Бевзенко підкреслив, що “класифікація українських говорів на три наріччя, здійснена К. П. Михальчуком, була найбільш вдалою з усіх спроб, що появлялися в до-революційній мовознавчій літературі. ... Всі наступні спроби класифікації українських діалектів зводилися переважно до уточнення класифікації К. П. Михальчука”⁶².

Щодо наукового значення “Трудів” П. Чубинського загалом, то, як зазначав С. Рудницький, вони, як і праці російського вченого О. Ріттіха, “були довгий час і з деякого огляду лишилися до недавня основою нашого

⁵⁹ Шерех Ю. Кость Михальчук (1840–1914) // Україна.— Париж, 1952.— Ч. 7.— С. 503.

⁶⁰ Ганцов В. Діалектологічна класифікація українських говорів (з картою) / Укр. Акад. Наук.— Київ, 1923.— С. 3.

⁶¹ Вол. Я. Костянтин Михальчук (1840–1914): Некрольог // Записки НТШ.— 1914.— Т. СХХІ.— С. 230.

⁶² Бевзенко П. С. Українська діалектологія.— Київ: Вища шк., 1980.— С. 29.

знання про етнографічну територію України. Усі далші головно картографічні праці опираються на них більше чи менше”⁶³.

Згадані праці П. Чубинського і К. Михальчука використали для визначення українських етнічних меж та укладання власних мап О. Ріттіх⁶⁴, Г. Величко⁶⁵, Л. Нідерле⁶⁶, С. Рудницький⁶⁷.

За свою працю П. Чубинський був нагороджений золотими медалями Російського Географічного Товариства (1873) та на міжнародному конгресі в Парижі (1875), а 1879 р. за представленням Академії наук отримав Уваровську премію⁶⁸.

Отже, наукове значення праць К. Михальчука і П. Чубинського важко переоцінити. Вони і надалі залишаються важливим джерелом для українознавства.

1875 р. “Етнографічну карту руського народонаселення в Галичині, північно-східній Угорщині і Буковині”⁶⁹ видав етнограф та історик Яків Головацький, який планував долучити її до збірника народних пісень Галичини, Північно-Східної Угорщини і Буковини, працю над яким він почав ще у 30-х роках ХІХ ст. Редактором і керівником видання був славіст і історик О. Бодяньський. Основні етапи укладання карти, як і про роботу над збірником загалом, викладено у листах Я. Головацького до О. Бодяньського⁷⁰. Про початок роботи над мапою йде мова у листі Я. Головацького від 31 серпня 1873 р.⁷¹, де повідомляється, що виготовлення “Етнографічної карти...” він замовив у Відні, оскільки там зручніше знайти коректора-галичанина, який зможе краще припилювати хід роботи над мапою. Більш докладно про виготовлення карти

⁶³ Рудницький С. Огляд національної території України.— Берлін, 1923.— С. 23.

⁶⁴ Риттих А. Ф. Этнографическая карта Европейской России.— 1 : 2 520 000, 60 верст в англ. дюйме.— СПб.: Картогр. заведение А. А. Ильина, 1875; *Его же*. Карта западных и южных славян.— 60 верст в англ. дюйме.— СПб.: Картогр. заведение А. А. Ильина, 1885.

⁶⁵ Величко Г. Народописна карта українсько-руського народу.— 1 : 1 680 000.— Львів: Просвіта, 1896.

⁶⁶ Niederle L. Národopisná mapa slovanstva.— 1 : 3 700 000.— Praha: Nákl. Jana Laichtera, 1912.

⁶⁷ Рудницький С. Огляд національної території України.— Берлін, 1923.— С. 83, 96, 115, 117, 118.

⁶⁸ Куницкий А. С. Украинский этнограф Павел Платонович Чубинский (1839–1884) // Советская этнография.— 1956.— № 1.— С. 79–80.

⁶⁹ Головацький Я. Ф. Этнографическая карта русскаго народонаселения в Галичинѣ, сѣверовосточной Угрии и Буковинѣ.— 1 : 1 600 000.— Вѣна: Ф. Кѣке, [1875].

⁷⁰ Савченко Ф. Західня Україна в листуванні Головацького з Бодяньським. 1843–1876 / Всеукр. Академія наук.— Київ, 1930.— С. 44–50.

⁷¹ Там само.— С. 44.

йдеться у листі від 4 січня 1874 р.⁷² Я. Головацький інформує, що його брат Іван Федорович замовив гравірування “Етнографічної карти...” у Відні у майстерні А. Кнорра. В обов’язки брата входило не тільки пильнувати загалом за ходом роботи над картою, але також написати на скелеті мапи назви російською мовою замість надрукованих латинськими буквами і віддати на гравірування.

У листі від 18 грудня 1875 р.⁷³ Я. Головацький повідомляє О. Бодянського, що “Етнографічна карта...” готова, і ящик з географічними мапами вже прямує залізницею, а після отримання буде відправлений О. Бодянському. Ця інформація вкрай важлива, оскільки допомогла встановити рік видання мапи — 1875 (карта не датована). До цього часу українські вчені й дослідники датували карту переважно 1878 р. — часом публікації першого тому “Народних пісень Галицької і Угорської Русі”, до котрого вона була додана.

Проте згадана карта долучалась до двох праць вченого: вперше — до другої частини статті “Карпатська Русь”⁷⁴ (СПб., 1877), поміщеної у “Слов’янському збірнику”, який видавало С.-Петербурзьке слов’янське благодійне товариство, вдруге — до першого тому збірника “Народних пісень Галицької і Угорської Русі”⁷⁵ (Москва, 1878), що опублікувало Товариство історії і старожитностей російських при Московському університеті.

“Етнографічна карта руського народонаселення в Галичині, північно-східній Угорщині і Буковині” надрукована у видавництві Ф. Кюке. За основу для неї Я. Головацький взяв найбільш ґрунтовну на той час “Етнографічну карту Австрійської монархії” К. Черніга⁷⁶ 1855 р. видання, до якої вніс виправлення, замінивши польські, німецькі й угорські назви місцевостей на народні руські⁷⁷. Загалом це була російськомовна копія відповідної частини карти К. Черніга, на яку було нанесено місцеві, але зрусифіковані, назви. На цей факт звернули увагу українські вчені та дослідники С. Рудницький⁷⁸,

⁷² Савченко Ф. Західня Україна в листуванні Головацького з Бодянським. 1843–1876 / Всеукр. Академія наук. — Київ, 1930. — С. 45.

⁷³ Там само. — С. 48.

⁷⁴ Головацький Я. Ф. Карпатская Русь // Славянській зборник. — СПб., 1877. — Т. 2. — С. 55–84, карта.

⁷⁵ Головацький Я. Ф. Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси. — Москва, 1878. — Ч. I. — [4] с., С. 557–747, 368 с., карта.

⁷⁶ Szoernig K. F. v. Ethnographische Karte der Oesterreichischen Monarchie: in vier Blaettern. — 1 : 864 000. — Wien, 1855.

⁷⁷ Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів (далі — ЛНБ. Відділ рукописів). — Ф. 36, Гол. 905, п. 61. — Арк. 87.

⁷⁸ Рудницький С. Огляд національної території України. — Берлін: Українське слово, 1923. — 143 с. — С. 21.

С. Томашівський⁷⁹, Ф. Максименко⁸⁰ та інші. Крім карти К. Черніга вчений використав праці Я. Чапловича, П. Шафарика, А. Фікера, Р. Фрьоліха, В. Кельсієва, І. Ступницького, В. Поля, Г. Шараневича, Д. Зубрицького⁸¹. Для позначення топографічних назв Я. Головацький опирався на найкращі на той час мапи Й. Лісганіга, К. Куммерсберга, Л. Шедіуса⁸².

Своє завдання Я. Головацький вбачав у нанесенні на карту місцевої топонімії⁸³. Варто зазначити, що проблемі позначення на картах місцевих слов'янських назв вчений приділяв велику увагу. 1884 р. він опублікував «Географічний словник західнослов'янських і південнослов'янських земель і прилеглих держав»⁸⁴ з картою, в якому подав місцеві слов'янські назви географічних об'єктів та їх відповідники іншими мовами, а також пропонував порівняти найкращі російські географічні карти з його словником⁸⁵.

У статті «Карпатська Русь» Я. Головацький зазначав, що при розмежуванні народностей виникають непереборні труднощі. Причиною цього є ненадійність офіційної австрійської статистики щодо руського населення. Тому більш точними даними оперує статистика духовних відомств. Я. Головацький зазначав, що кожен священик має, крім метричних книг, ще й списки усіх жителів парафії. Ці списки постійно доповнюються і виправляються. За ними священики подають до консисторій щорічні звіти. В угорських єпархіях зазначається також мова народу в певній місцевості, тобто мова, якою священик говорить проповіді, навчає дітей і звертається до своїх прихожан. На думку Я. Головацького, ці списки і звіти — найкращий критерій для вивчення руської народності. Щодо Галичини, то вчений зазначав, що майже всі уніати за походженням — руські⁸⁶.

⁷⁹ *Томашівський С.* Етнографічна карта Угорської Руси.— СПб., 1910.— 94 с. + 2 карти.— С. 10.

⁸⁰ *Максименко Ф. П.* Межі етнографічної території українського народу // Бібліотечний збірник. Бібліографія на Україні.— Київ, 1927.— Ч. 3.— С. 68.

⁸¹ ЛНБ. Відділ рукописів.— Ф. 36, Гол. 905, п. 61.— Арк. 73-75; *Головацький Я. Ф.* Народныя пісні Галицкой и Угорской Руси.— Москва, 1878.— Ч. I.— С. 671-673; *Ваарикъ В. Р.* Яковъ Федоровичъ Головацкій. Его дѣятельность и значеніе въ галицко-русской словесности.— Львовъ, 1925.— С. 76.

⁸² ЛНБ. Відділ рукописів.— Ф. 36, Гол. 905, п. 61.— Арк. 87.

⁸³ *Головацький Я. Ф.* Народныя пісні Галицкой и Угорской Руси.— Москва, 1878.— Ч. I.— С. 673.

⁸⁴ *Головацький Я.* Географическій словарь западнославянскихъ и югославянскихъ земель и прилежащихъ странъ.— Вильна, 1884.— 372 с., карта.

⁸⁵ Там само.— С. XXVIII-XXIX.

⁸⁶ *Головацький Я. Ф.* Карпатская Русь // Славянскій сборникъ.— СПб., 1877.— Т. 2.— С. 83-84.

Проте, на думку вченого, основою для визначення етнічних меж народу має бути мова, як найбільш правильна ознака народності⁸⁷. У поясненнях до “Етнографічної карти...” Я. Головацький зазначав, що межі народностей проведені на мапі на основі мови чи нарiччя, яким говорить народ⁸⁸.

“Етнографічна карта руського народонаселення в Галичині, північно-східній Угорщині і Буковині” виконана у масштабі 1 : 1 600 000, формат 40 x 50 см. На карті позначено гідромережу, політичні й адміністративні кордони, залізниці, головні дороги, гори, міста і села, червоною фарбою підкреслено ті місцевості, де були записані Я. Головацьким народні пісні, або які згадуються у піснях⁸⁹. Адміністративні одиниці (округи і комітати) пронумеровані. Окремо на карті подано політико-адміністративний поділ Галичини й Угорщини з відповідним номером, що відповідає нумерації на карті. Способами якісного фону і ареалів зображено розселення шести народів, українців (у легенді — “русское население”) — зеленим кольором.

Українські етнічні межі зображено так.

Українсько-польська етнічна межа починається у підросійській частині України на північний схід від Фрамполя і йде на південний захід до Білгорая і Крешова, тягнеться у південно-східному напрямі галицьким кордоном до Тарногорода і адміністративного кордону Перемишльського повіту, по цьому кордону йде до Дубецька і Сяноцького повіту, проходить через місцевості Березів, Риманів, переходить у Ясельський повіт і проходить на південь від Дуклі, Скальника, Горлиць, Грибова, Нового Санчу і по Сандецькому повіті йде на південь до Північної і на захід вздовж кордону з Угорщиною. У Перемишльському повіті етнічна межа входить на схід в українську етнічну територію польським півостровом до Ярослава і Радимна і з півночі біля Дубецька. Український острів зображено в Ясельському повіті, який охоплює населені пункти Опарівка і Красна.

Українсько-словацька етнічна межа починається на галицько-угорському кордоні на південь від Кростенки і тягнеться у південно-східному напрямі через Списький комітат до Старої Любовні, через Шариський комітат — до Плавця і Кам’яниці, між якими входить у південно-західному напрямі у словацьку етнічну територію великим українським півостровом, від Кам’яниці прямує у південно-східному напрямі до Сабінова, відтак на північ до Габолтова, оминаючи який, іде на схід до

⁸⁷ Головацький Я. Ф. Народныя пісни Галицкой и Угорской Руси.— Москва, 1878.— Ч. I.— С. 673.

⁸⁸ Там само.

⁸⁹ Проте не на всіх знайдених нами у бібліотеках примірниках є такі підкреслення. Відсутні вони на тих, що зберігаються окремо, або долучені до нарису “Карпатська Русь”. Тому можна стверджувати, що було два варіанти карти.

Стебника, за Зборовом повертає на південь до Біловежі, Гіральтівців і Ганушавців, далі йде на схід через Земплинський комітат до Турян і Стропкова, відтак, зважаючи, на південний схід до Грушова, Стакчина, оминаючи Снину, на південний захід, входить до Ужанського комітату, через який тягнеться у південно-східному напрямі до Ужгорода.

Від Ужгорода починається *українсько-угорська* етнічна межа, яка йде далі по цьому ж комітаті до Холмця, у тому ж напрямі прямує через Берег-Угоцький комітат до Гаті, оминаючи з півночі Мукачеве і Залужжя, доходить до Барбового, Вилока, Гальміна й Угочі.

Українсько-румунська етнічна межа починається у Берег-Угоцькому комітаті на схід від Угочі, іде у південно-східному напрямі по кордону Мармароського і Сатмарського комітатів, на південь від Тячева повертає на схід і тягнеться через Мармароський комітат до Довгополя і Великого Бичкова, далі прямує на південний схід до Петрови, Руськови, Вишова, відтак на схід до Борші і кордону з Буковиною, по цьому кордону — до Кирлібаби і через Буковину на північний схід до Арджела, потім на північ до річок Сучава і Серет, далі на північний схід попри Давидівці і Сторожинець до Чернівців, Садгори і Малого Кучурова, по кордону з Російською імперією йде на південний схід до Новоселиці, відтак на північний схід до Хотина і Дністра. Біля міста Серет зображено, як і в К. Черніга, український острів.

Загалом українські поселення в Угорщині доходять, за картою, до лінії Мишковець-Сатмар, тобто українці проживають також в Абауйварському, Саболцькому і Сатмарському комітатах.

Порівняно з картою К. Черніга, на етнічних межах позначено значно менше населених пунктів, нанесено переважно більші з них, можливо, для того, щоб “не забивати” карту, а може тому, що це було важко збити технічно.

Наукове значення “Етнографічної карти руського народонаселення в Галичині, північно-східній Угорщині і Буковині” Я. Головацького полягає в тому, що вчений позначив на ній місцеві назви географічних об’єктів замість штучних іноземних, збагативши таким чином зміст українських географічних карт.

1887 р. товариство “Просвіта” видало у Львові “Карту Галичини, Буковини і Угорської Руси”. Її автором дослідники⁹⁰ вважали О. Косткевича.

⁹⁰ *Ровенчак І.* Передумови видання Г. Величком “Народписної карти українсько-руського народу” // Вісник геодезії та картографії.— 2001.— № 1 (20).— С. 51; *Його ж.* Фактори та джерела видання Г. Величком “Народписної карти українсько-руського народу” в 1896 р. // Картографія та історія України: Зб. наук. пр.— Львів; Київ; Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 2000.— С. 112; *Симутіна А. Л.* Перші українські етнічні карти // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка.—

Проте створенням цієї карти займався український педагог і письменник Роман Заклинський, а О. Косткевичу належала аутографія укладеної мапи. Карта долучалась до першої частини “Русь галицька, буковинська і угорська” книги Р. Заклинського “Географія Руси”, що була видана у Львові Товариством “Просвіта” 1887 р.⁹¹ Це був фактично перший підручник з географії українських земель в Австро-Угорщині українською мовою, тираж якого становив 2030 примірників⁹². Карта, очевидно, була видана також окремим тиражем, оскільки знайдені нами в бібліотеках примірники надруковані на папері кращої якості, ніж ті, що долучались до книги, її наклад становив 2010 примірників у 1887 р.⁹³ і вичерпався до 1909 р.⁹⁴

“Географія Руси” з мапою коштувала 45 крон⁹⁵.

Книга, як і карта, була призначена для членів “Просвіти”, а також для навчання географії у школах⁹⁶.

Як зазначав Р. Заклинський, щоб зібрати матеріал для написання книжки і створення карти, він робив подорожі, переважно пішки, по Східній Галичині. Але відвідати усі частини краю йому не вдалось через брак коштів⁹⁷. Тому для написання книги автор використав неопубліковані матеріали, які спеціально для нього прислали інші дослідники: Д. Глинський, І. Герасимович, І. Гомик, о. С. Торонський, Є. Желеховський, К. Заклинський та ін.⁹⁸

Для укладання карти, як зазначав автор у книзі “Географія Руси”, він використав значну кількість різних джерел: офіційні статистичні праці, базовані на результатах перепису населення в Австро-Угорщині 31 грудня 1880 р., австрійські топографічні карти масштабу 1 : 300 000, дослідження і карти Я. Головацького, для визначення українських етнічних меж в Західній Галичині (Лемківщині) — шематизми Перемишльської

Київ: Наук. думка, 1993.— Вип. 2.— С. 30; *Сосса Р. І.* Історія картографування території України. Від найдавніших часів до 1920 р.: Короткий нарис.— Київ: Наук. думка, 2000.— С. 143.

⁹¹ *Заклинський Р.* Географія Руси.— Львів: Просвіта, 1887.— Ч. I: Русь галицька, буковинська и угорська.— 150 с., карта.— Обкладинка, анонс нових видань.

⁹² Справоздане з діяльності центрального Воділу Товариства “Просвіта” за рік 1887.— Львів, 1888.— С. 12.

⁹³ Там само.— С. 13.

⁹⁴ Звіт Товариства “Просвіта” з діяльності за час від 1. січня 1908 р. до 31. грудня 1909 р.— Львів, 1910.— С. 135.

⁹⁵ *Заклинський Р.* Географія Руси.— Львів: Просвіта, 1887.— Ч. I: Русь галицька, буковинська и угорська.— 150 с., карта.— Обкладинка, анонс нових видань.

⁹⁶ Там само.— С. 150.

⁹⁷ Там само.

⁹⁸ Там само.— С. 149.

епархії, в Угорській Русі — “Етнографічну карту Угорщини” Г. А. де Воллана, у Буковині українську етнічну межу позначив на карті І. Тимінський⁹⁹.

На “Карті Галичини, Буковини і Угорської Русі” українські етнічні межі, острови і колонії Р. Заклинський зобразив синьою лінією. Масштаб на карті не зазначено, формат 44 x 63 см. Крім того, показано великі міста, містечка, села, залізниці, муровані дороги, державні і крайові кордони.

Українські етнічні межі на карті зображені так:

Українсько-польська етнічна межа починається на захід від Ярочина, іде, звиваючись, на південь через Улянів, по правому березі Сяну, за Рудніком переходить на лівий берег і іде на південь до Лежайська, Переворська, Канчуги, Березова, Риманова. Між Римановом і Коросном входить у північному напрямі вузьким півостровом у польську територію, минаючи Коросно, іде, звиваючись, на захід до Жмигорода, Осека, Віча, Горлиць, Ропи, Грибова, і у південно-західному напрямі до Кростенки.

Українсько-словацька етнічна межа іде від Кростенки і кордону з Галичиною спочатку на південь і далі на схід до Любовлі, відтак у південно-східному напрямку входить в українську територію, повертає назад на захід і прямує на південь до Левочої, недоходячи до якої, повертає на схід і доходить до Сабінова, відтак іде на північний захід вузьким клином до Габолтова, оминає його і йде на південний схід, минаючи Бардіїв, Гіральтівці, до Ганушавців, далі на захід і південь, минаючи Пряшів, охоплюючи Дринів, повертає на схід і далі на південь прямує до Уйгеля.

Біля Уйгеля починається **українсько-угорська** етнічна межа, яка повертає на схід до Земного, і звиваючись, до Ужгорода, минає його і йде на південь до Латориці і на схід до Мукачева, відтак на південний схід до Берегів, Виноградова, між якими входить довгим півостровом у румунську територію.

Українсько-румунська етнічна межа іде від Виноградова на південний захід до Вилока й у південно-східному напрямі до Сигота, Вишова, Борші, Кирлібаби, далі на північний схід, охоплюючи Руську Молдавицю, на північний захід до Стражі, на північний схід до Сторожинця і на південь до Радівців і Сучави.

На карті-врізці показано руські колонії в Банаті. Крім того, зображено ареали русинів в Угорщині.

Як вважає І. Ровенчак, це була некольорова механічно збільшена копія карти Я. Головацького¹⁰⁰. Проте у порівнянні з мапою

⁹⁹ *Заклинській Р.* Географія Русі.— Львів: Просвіта, 1887.— Ч. І: Русь галицька, буковинська і угорська.— С. 146, 147.

¹⁰⁰ *Ровенчак І.* Передумови видання Г. Величком “Народописної карти українсько-руського народу” // Вісник геодезії та картографії.— 2001.— № 1 (20).— С. 51; *Його ж.* Фактори та джерела видання Г. Величком “Народописної карти українсько-руського народу” в 1896 р. // Картографія та історія України: Зб. наук. пр.— Львів; Київ; Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 2000.— С. 112.

Я. Головацького¹⁰¹, лінію українсько-польської етнічної межі у Галичині проведено дещо західніше, переважно через великі міста, а етнічна межа проживання угорських русинів показана досить спрощено порівняно з “Етнографічною картою Угорщини” Г. А. де Воллана¹⁰². Крім того, як і на мапі Г. А. де Воллана, долучено до української етнічної території Пряшівщину.

Досить докладно українські етнічні межі Р. Заклинський описав у “Географії Руси”¹⁰³. Проте переважна більшість граничних населених пунктів, що згадуються у книзі, на карті не позначена.

Як справедливо зазначила А. Симутіна, цінність цієї карти для української науки полягає в тому, що на ній понад 500 місцевостей позначено українськими та слов’янськими назвами і диференційовано за кількістю мешканців¹⁰⁴. Укладена українською мовою і долучена до підручника з географії вона прислужилась для шкільної освіти, незважаючи на низький технічний рівень виконання.

1893 р. на одному з засідань Руського товариства педагогічного у Львові було вирішено видати етнографічну карту “Русь-Україна і Біла Русь”¹⁰⁵, яку уклали студенти Львівського університету Мирон Кимакович і Любомир Рожанський.

Ця карта, надрукована в літературному закладі А. Пришляка, була призначена для середніх і народних шкіл. Як зазначено на мапі, укладена вона на основі карт і етностатистичних даних праць О. Ріттіха (1875), А. Петерманна (1878), Ф. Ле Монье (1888). Її формат 58 x 74 см. Мапа літографована трьома кольорами: жовтим позначено територію розселення українців; зеленим — кордони держав і губерній; блакитним — гідромережу. У правому верхньому куті розміщена оглядова карта Європи з позначенням української суцільної етнічної території і “Перегляд”, де подано статистичні дані про населення території України, процентне співвідношення українців та представників інших народів на теренах проживання українського народу, короткі відомості про кордони, клімат, ґрунт, “кольонії” (острови компактного проживання українців на етнічних територіях інших народів) України.

¹⁰¹ Головацький Я. Етнографическая карта русскаго народонаселенія въ Галичинѣ, сѣверовосточной Угрии и Буковинѣ. — 1 : 1 600 000. — Вѣна, [1875].

¹⁰² Воллан де Г. А. Етнографическая карта Венгрии. — 1 : 1 584 000. — СПб., 1878.

¹⁰³ Заклинський Р. Географія Руси. — Львів: Просвіта, 1887. — Ч. I: Русь галицька, буковинська и угорська. — С. 109-110.

¹⁰⁴ Симутіна А. Л. Перші українські етнічні карти // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка. — Київ: Наук. думка, 1993. — Вип. 2. — С. 31.

¹⁰⁵ Лукіч Василь. [Повідомлення про карту Кимаковича / Рожанського “Русь-Україна і Біла Русь”] // Зоря. — 1893. — Ч. 12. — С. 243.

Крім українців, на карті ареалами і написами виділено 12 етносів, назви місцевостей позначено написами українською мовою, показано етнічні, державні та адміністративні кордони, основні шляхи, залізниці, канали, відзначені історичні місцевості: Січ, Дніпрові пороги, Шевченкова могила, місця визначних подій (Жовті Води тощо). Населені пункти класифіковано за кількістю населення на 6 рівнів, виділено столичні і повітові міста, а також ті, які мають університети.

Українська суцільна етнічна територія на карті зображена так:

Українсько-польська етнічна межа починається на річці Нарва біля Суража, тягнеться на південь до Західного Бугу, іде на захід до Сідльця, повертається на схід до Білої, іде на захід до Межириччя, на південний захід до Радина і Коцька, правим берегом річки Вепр іде у південно-східному напрямі до Залуччя, охоплює Холмщину, за Любліном повертає на південний захід до Янова, на південний схід до Білгорая, зі сходу від Білгорая утворює польський півострів до Томашова, іде до Тарногорода і галицького кордону, прямує на південь до Ярослава, понад Сян до Перемишля, на захід до Динова, на південь до Сяніка, знову на захід до Ясла, Горлиць, Грибова, Нового Санчу, на південь до Північної.

Українсько-словацька етнічна межа іде у південно-східному напрямі до Пряшева, Кошиць, Ужгорода.

Українсько-угорська етнічна межа іде далі на південний схід до Мукачева і Хуста.

Українсько-румунська етнічна межа іде на південний схід до Сигота і Кирлібаб, на схід до Руської Молдавиці, іде на північ до річки Сучави, по ній на схід до Серета, на південний схід до Сучави, утворюючи український вузький півострів, повертає на північ до Чернівців, на північний схід до Хотина. У Бессарабії українські острови розкинуті практично по всій території та займають її половину. Зображено українські острови у Добруджі.

Українсько-білоруська етнічна межа іде від Нарви на південний схід до Пружан, Ясьолди, по річці до Огінського каналу, вздовж каналу на північ до Шари, на південний схід до Хотиничів, по річці Цна до Прип'яті, по Прип'яті на схід до Мозиря і далі по річці на південний схід до Дніпра, утворюючи між Барбаровом і Дерновичами на правому березі Прип'яті обабіч річки Словечної білоруський півострів; далі йде по Дніпру на північ до гирла Сожі, на схід по кордону Чернігівської губернії до Чуровичів, на північ до Новозибкова, Нового Міста, на північний схід до Клинців, Мглина, Миколаївської.

Українсько-російська етнічна межа, охопивши Стародубщину, іде по кордону Чернігівської губернії до Десни, прямує на південний захід до Судості, оминає Погар, тягнеться по губернському кордону до Крупця, відтак на південний захід до Путивля, минаючи який, прямує Сеймом на схід до Коренева, далі, звиваючись, іде на південний схід до Мартинівки, Миропілля, Рокитного, Красного, Борисівки, Томарівки, минає з півдня Білгород і повертає на північний схід до Корочі, відтак, тримаючись східного напрямку, іде до Острогожська й Новохоперська, утворюючи між річками Оскол і Тихою російський півострів, що сягає Валуйок (займає південну частину Курської і половину Воронежської губерній). Далі українсько-російська етнічна границя йде на південь, тримаючись кордону Воронежської губернії, до витоків річки Чир, охоплює ліві притоки річки Калитви, від гирла Березової з півдня утворює український півострів понад річки Бистра і Гнила, входить в українську територію російським півостровом, що простягається обабіч Сіверського Дінця до річки Айдар і Слов'яносербська, минаючи Луганськ, повертає на південь і тягнеться до гирла Дону, охоплює Північну Кубань. Таврійська губернія означена як напівукраїнська. У Криму українці зображені тільки біля Кирзані. На північ і схід від означеної етнічної межі зображено українські острови у Курській, Воронежській, Саратовській, Астраханській губерніях, у Донській області, найбільші з яких розташовані понад Медведицею і біля Саратова.

Як відзначали сучасники, карта була складена старанно і досить якісно, була доступна за ціною (коштувала 20 кр. або 20 коп.), і її видання було дуже на часі¹⁰⁶.

За словами І. Ровенчака, етнічна карта М. Кимаковича і Л. Рожанського є “найвищим рівнем картографічної інтерпретації розселення українського народу “довеличківського” періоду”¹⁰⁷. Укладена за картами О. Ріттиха і Ф. Ле Монье вона достатньо добре зображала українську етнічну територію, була досить добрим картографічним матеріалом для потреб навчальної і просвітницької роботи і залишається важливим документом розселення українців у 90-х роках XIX ст.

¹⁰⁶ *Срібнарченко Наум*. [Рец. на карту: Русь-Україна і Біла Русь. Карта етнографічна після А. Ф. Ріттиха. Вид. А. Петерманна з 1877 р.] // *Зоря*.— 1893.— Ч. 14.— С. 283.

¹⁰⁷ *Ровенчак І.* Передумови видання Г. Величком “Народописної карти українсько-руського народу” // *Вісник геодезії та картографії*.— 2001.— № 1 (20).— С. 51; *Його ж.* Фактори та джерела видання Г. Величком “Народописної карти українсько-руського народу” в 1896 р. // *Картографія та історія України*: Зб. наук. пр.— Львів; Київ; Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 2000.— С. 112.

Отже, друга половина XIX ст. стала початковим етапом розвитку української етнокартографії, на якому були закладені засади стрімкого розвою у XX ст. як української картографії, так і етнокартографії. Перші українські етнічні карти мають різну наукову вартість: в основу більшості з них лягли мапи європейських картографів від повного копіювання до часткового перероблення і доповнення. Тільки карта К. Михальчука, укладена на власних дослідженнях автора, стала джерелом для інших картографів при укладанні етнічних мап. Основне значення згаданих карт полягає у тому, що вони зображали українців (русинів, південно-русів, малорусів) як окремий народ, що стало одним із наслідків процесу формування української модерної нації у XIX ст.

ПОЧАТКИ УКРАЇНСЬКОЇ ЕТНОКАРТОГРАФІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX ст.)

Неоніла Падюка

*завідувач кабінету картографії, молодший науковий співробітник
ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України*

Досліджуються перші етнічні карти українських земель, створені у другій половині XIX ст. вітчизняними вченими. Подається опис українських етнічних меж, зображених на згаданих картах. Визначається їхнє наукове значення.

Ключові слова: етнічні карти, етнокартографія, українські етнічні межі, М. Коссак, С. Витвицький, В. Ільницький, К. Михальчук, П. Чубинський, Я. Головацький, Р. Заклинський, М. Кимакович, Л. Рожанський.

BEGINNING OF UKRAINIAN ETHNOCARTOGRAPHY (SECOND HALF OF THE 19th c.)

Neonila Padiuka

*Junior Research Fellow, Head, Cartography Room,
L'viv Stefanyk Scientific Library, National Academy of Sciences of Ukraine*

The first ethnic maps of Ukrainian lands created in the second half of the 19th c. by national scholars are examined. Description of Ukrainian ethnic boundaries depicted in the mentioned maps is presented. Their scientific importance is indicated.

Keywords: ethnic maps, ethnocartography, Ukrainian ethnic boundaries, M. Kossak, S. Vytvyts'kyi, V. Il'nyts'kyi, K. Mykhal'chuk, P. Chubyns'kyi, Ya. Holovats'kyi, R. Zaklyns'kyi, M. Kymakovych, L. Rozhans'kyi.

ИСТОКИ УКРАИНСКОЙ ЭТНОКАРТОГРАФИИ (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XIX ст.)

Неонила Падюка

*заведующая кабинетом картографии, младший научный сотрудник
ЛНБ им. В. Стефаника НАН Украины*

Исследуются первые этнические карты украинских земель, созданные во второй половине XIX ст. отечественными учёными. Подано описание украинских этнических границ, изображенных на упомянутых картах. Определено их научное значение.

Ключевые слова: этнические карты, этнокартография, украинские этнические границы, М. Коссак, С. Витвицкий, В. Ильницький, К. Михальчук, П. Чубинский, Я. Головацкий, Р. Заклинский, М. Кимакович, Л. Рожанский.